

בין בית שאן ליריחו

ניסיונות להתיישבות יהודית בבקעת הירדן

בשלהי המאה ה'ט' ובראשית המאה ה'כ'

מבוא

במהלך המחצית השנייה של המאה ה'ט' החלה החברה היהודית בארץ ישראל בתהליך של התיישבות מגוונת ושל יציאה מתחומן המוגבל של ארבע ערי הקודש אל עבר אזורי מחיה ומגורים חדשים, הן למקומות יישוב שעד לאותה העת היו מיושבים רק בידי לא יהודים, הן למקומות שלא היו מיושבים כלל באותה התקופה. המושבות החקלאיות הראשונות, ובעקבותיהן המרכז ההתיישבותי הגדול בארץ ישראל, התפתחו בסופו של דבר בעיקר באזור מישור החוף המרכזי והגליל, אולם להצלחתן ולהתבססותן של מושבות אלו קדמו ניסיונות התיישבות רבים ומגוונים באזורים שונים בארץ ישראל, מהם בעלי אופי מקומי וספונטני, ומהם ממוסדים ומאורגנים יותר. אולם, העובדה שניסיונות אלו כשלו בסופו של דבר, הביאה במידה רבה לשכחתם ולדחיקתם מדפי ההיסטוריה.¹

במאמר קצר זה יסקרו ויבחנו שני הניסיונות הבולטים להתיישב בחבל הארץ המכונה 'בקעת הירדן', היינו המרחב המשתרע מצפון ים המלח בדרום ועד בקעת בית שאן בצפון, למן המחצית השנייה של המאה ה'ט' ועד ראשית המאה ה'כ'. לאחר סקירת ניסיונות ההתיישבות, ינותחו מאפייניהם השונים מבחינה היסטורית ויסורטטו מספר מסקנות היסטוריות אפשריות ביחס לניסיונות השונים, להבדלים שביניהם ולתוצאותיהם השונות.

יש להקדים ולציין כי חבל ארץ זה, חרף סגולותיו הפיזיות הייחודיות – קרקעותיו, מעיינותיו ונהר הירדן הזורם במרכזו – שנוצלו בימי קדם בידי כמעט כל שלטון ריכוזי חזק שמשל במרחב, היה נטוש ועזוב כמעט לחלוטין במהלך מאות שנות השלטון העותמאני, עד לראשית המאה ה'ט'. במצב זה, ובשל היותו מרוחק

* תודתי לראובן גפני על הסיוע בעריכת המאמר.

1. לסקירה על ניסיונות התיישבותיים אלו של בני היישוב הישן ראה: ר' קרק ומ' אורן-נורדהיים, **ירושלים וסביבותיה: רבעים, שכונות וכפרים 1800-1948**, ירושלים תשנ"ה, עמ' 372-384, ובמקורות המצוינים שם.

ממרכזי האוכלוסייה הגדולים ובהיעדרה של יד שלטונית תקיפה באזור, גברה ידם של שוסי המדבר וקבוצות הנוודים בחבל ארץ זה, ששמו נודע כמרחב פראי ומסוכן. מצב זה החל להשתנות סביב אמצע המאה ה"ט, עם ראשית התרחשותם של תהליכי פיתוח תחבורתי מודרני, שגררו עמם גם יכולת אכיפה שלטונית משופרת, ולאחר מכן אף התעניינות התיישבותית כללית באזור, בכלל זאת מצד יהודי ארץ ישראל.

"ככר אדמת עדן": ניסיונות התיישבות יהודית ביריחו

יריחו הנה עיר חשובה ובעלת מטען היסטורי ומקראי עמוק מאוד, עובדה שהשפיעה רבות על השיקולים לנסות ולהתיישב בה, כפי שנראה בהמשך הדברים.

יריחו שוכנת בעמק רחב בדרום בקעת הירדן, שמספר מעיינות מצויים בו ובסביבותיו, ואדמות עמק יריחו, שהן ברובן אדמות סחף, נחשבות לבעלות פוטנציאל חקלאי גבוה. מיקומה הגאוגרפי של יריחו משמעותי אף הוא, שכן היא מצויה על הדרך העולה מים המלח ומבקעת הירדן לירושלים ולאזור ההר בכלל. מאזכורה הרבים באופן יחסי של העיר ושל סביבתה במקרא,² כמו גם מן הממצא הארכאולוגי המגוון שנמצא בה ובסביבתה,³ ניתן להסיק כי העיר הייתה בעלת משמעות יישובית של ממש לאורך תקופות ארוכות.

על ניסיונות ההתיישבות היהודית ביריחו בשלהי המאה ה"ט כתבו עד כה בעיקר מרדכי אליאב,⁴ בן ציון גת⁵ וצבי אילן.⁶ בעוד אילן וגת מציינים את 1872 כשנת ההתחלה של ניסיונות אלו, מציין אליאב את שנת 1871, אולם את ניצני ההתעניינות להתיישבות ביריחו ניתן לזהות עוד משנת 1839, במכתביהם של יהודי הארץ למשה מונטיפיורי, שבהם הם מציעים לו לסייע ברכישת אדמות באזורים מסוימים, שבהם על פי המלצתם ישנו פוטנציאל הצלחה גבוה.

במכתבו של אריה לייב בן ירחמיאל מרקוס למונטיפיורי, למשל, מצוירת יריחו כמקום פורה ואידאלי להתיישבות מבחינה כלכלית-פרקטית, כמו גם כשטח נוח יחסית לרכישה מן הפחה.⁷ הצעה זו, על כל פנים, לא נענתה בחיוב מצדו של מונטיפיורי.

2. בסך הכול נזכרת יריחו בתנ"ך 23 פעמים.
3. לסקירה קצרה על הממצא הארכאולוגי ביריחו ובסביבתה ראה: ב' מזר (עורך), **אנציקלופדיה לחפירות ארכאולוגיות בארץ-ישראל**, א, ירושלים תשל"א, עמ' 243-252.
4. מ' אליאב, 'חבלי בראשית של פתח תקווה', **קתדרה** 9, תשל"ט, עמ' 3-5.
5. ב"צ גת, **היישוב היהודי בארץ ישראל 1840-1881**, ירושלים תשל"ד, עמ' 335-337.
6. צ' אילן, **בקעת הירדן ומזרח השומרון**, תל אביב תשל"ג, עמ' 99-109.
7. מתוך כ"י אריה לייב, 71d, 72c/574 באוסף מונטיפיוריאנה המופקד ב-Jews' college בלונדון, מובא במאמרה של ר' קרק, 'קרקעות ותכניות לעיבודן בימי ביקורו השני של מונטיפיורי בארץ ישראל בשנת 1839', **קתדרה** 33, תשמ"ה, עמ' 57-92, וראה שם במפות בעמודים 86-87.

אף בעיתונות התקופה מוזכרת יריחו כבר בשנות השישים של המאה ה"ט. בעיתון **החבצלת** הירושלמי (של ישראל ב"ק) מיום 24.9.1863, מתאר ישעיהו גוטליב את פנייתו ל'חברת ישוב ארץ ישראל' (שנוסדה בשנת 1860 בידי הרבנים צבי הירש קאלישר ואליהו גוטמאכר וד"ר חיים לוריא) בבקשה להשגת פירמאן להתיישבות ביריחו:

...מעה"ק ירושלים מזרחה מהלך ששה שעות, כפר אחד נקרא יריחו, תושביו מאמיני מוחמד, בערך שני מאות בתי אב. מחוז ההוא רחבת ידיים ומישור מכל פינותיה; ממזרח וממערב מצפון ומים, ממזרחה שני שעות עד הירדן, מדרומה שני שעות עד ים המלח, מדרומה מזרחה (מהלך שעה מהכפר) חומה גדולה ובצורה, בתוכה כמה בתים חרבה מאין יושב, ומעיין מים חיים מתוקים בה, ונקרא קאסר אל יהוד, וסמוכה לה בערך חצי שעה לצפונה חומה גדולה ובתים חריבים ונקרא קאסר חג'לא (על שום המלך אשר יסדה), צפונה מדבר מישור מהלך ארבע שעות, ומערבה מהלך רבע שעה, שמה מעיין גדול ונקרא עין אל סולטאן, מן המעיין ההוא ישקו כל השדות בדרומת הכפר נטעו יושביה אילנות עושי פרי... ואם כי המחוז ההוא רחבת ידיים לעלות ארוכה עשרת מינים כפלי כפליים אמנם כן הארץ עזובה, העם היושבים בה עצלים במלאכה מלאכת עבודה, ורובו ככולו עזובה היינו שכוחה... הלא המקום ההוא רחבת ידיים לזרוע ולעשות פרי תבואה ולנטוע גנות ופרדסים לרוב... והקרקעות האלו המה מובחרים לזרוע בהם צמר גפן ולנטוע בהם גנות ופרדסים וכרמים... ולבנות בתים לישוב הוא בנקל כי אבנים הרבה בשם, ומים הרבה, ובשם מקומות טובים לעשות כבשן אש לעשות סיד להספיק ולא יצטרך להוצאות רק לבעלי המלאכות ופועלים.⁸

אין ידוע מה עלה בגורל יזמתו של גוטליב ביחס להתיישבות ביריחו, ועל כל פנים היא מוזכרת בפעם הבאה רק שמונה שנים לאחר מכן, בקריאתו הנרגשת של ניסן ב"ק, שהופיעה אף היא בעיתון **החבצלת**, והניחה את היסודות לניסיונות ההתיישבות המשמעותיים יותר באזור:

יריחו – הממשלה הרוממה יר"ה [= ירום הודה] תחפוץ למכור העיר הזאת (החריבה והשוממה, לא נמצא בה כי אם שתיים עשרה סוכות, בנויות מחמר וענפי עץ, והמה מקום מגורי שתי מאות נפשות) עם כל הככר הסביב לה – ורק שליש מהמקום ישאר בעד תושבי יריחו, ושני שלישי הככר העולים ערך 5000 דונמס [= דונמים] ימכר לכל אשר ירבה במחיר, אנחנו לא נעמול לתאר את הככר הזאת, כי כולה משקה ככר

את פריסת הנקודות המוצעות, בעיקר על פי גושים אזוריים, ואת ייחודה של יריחו בהיבט זה.

עוד ראה שם את הערתה לטבלה בעמוד 82, בנושא חישוב שטח ה'פדאן', ממנה עולה כי אדמות יריחו היוו את השטח הגדול ביותר מבין כל האתרים שהוצעו למונטיפיורי ברחבי הארץ – 40 'פדאן' ששטחן, בנפת שכם, כ-12000 דונם!

8. **החבצלת**, גיליון 3, י"א בתשרי תרכ"ד (24.9.1863).

אדמת עדן, מעינות גדולים ותעלות מים יוצאים בבקעה ובהר, עדי היתה העיר הזאת נקראת בשם, מבושמת ניחוח.

ועתה! אחינו יקרים! שימו אל לבבכם, את חפץ הממשלה הרוממה יר"ה, אם לא תרגישו בנפשכם כי רוח ממרום הוערה עליה! באה העת להתקשר לאגודה אחת, לשקוד, ולבקש ולקנות את כל הכיכר ההיא, למקהלת ישראל לצמיתות. למען יעמלו אחנו ויעבדו ויאכלו לחמם כיבול זיעת אפים כחפץ האל.⁹

רצונו של השלטון העותמאני למכור כ-4000 דונם באזור זה נבע כנראה מבעיות בגביית המס מן האריסים הערביים המקומיים, ועבור היישוב היהודי הייתה זו שעת כושר נדירה לרכוש שטחי קרקע נרחבים באזור.¹⁰

שבועיים לאחר קריאתו הנרגשת של ניסן ב"ק בעניין זה, פורסמה בעיתון **החבצלת**¹¹ מחאתו של שמעון בכרך מפעסט על הפרת האיסור המקראי לבנות את יריחו, ובגיליונות הבאים התפתח פולמוס בנושא מעל גבי דפי העיתון. פולמוס זה, ייתכן שהיה הזרז לגיוסה של 'דעת תורה' בנושא ולפרסומה זמן קצר מאוחר יותר. ואכן, הרבנים צבי הירש קאלישר ויהודה אלקלעי פרסמו את תמיכתם המפורשת בנושא כחודשיים מאוחר יותר,¹² וכך נרתמו עסקני ירושלים וחלק מרבניה לפעילות זו, ובתחילה נדמה היה שהמשימה אפשרית ומעשית.

אולם, בתוך כמה חודשים הסתבר שעדיין חסר כסף רב לצורך רכישת הקרקעות המוצעות למכירה, ומשום כך פנה הרב קאלישר למשה מונטיפיורי בבקשת סיוע. אך נראה שזו בוששה לבוא, ועל אף שבינתיים נאספו תרומות מנדבנים אחרים, דוגמת קלונימוס זאב וויסאצקי, לא היה די גם בכך, שכן, כפי שנכתב באפריל 1872 על ידי מערכת עיתון **החבצלת**: "...באו זרים ויוסיפו על מחירה כסף כאפר יפזרו עד כי תקצר יד אחינו להוסיף עוד עליהם".¹³

ב-1875 נעשה ניסיון מחודש לקדם את היזמה שהחלה דועכת בשנתיים החולפות. בין הפעילים העיקריים באותה העת ניתן למנות את רבה האשכנזי של ירושלים הרב מאיר אוירבעך ('הרב מקאליש'), את בנימין בייניש סלנט (בנו של הרב שמואל סלנט), את הסוחר בן ציון ליאון, את יהושע ילין ואת יואל משה סלומון. כל המעורבים בדבר היו דמויות מוכרות ובולטות בקרב 'היישוב הישן' בירושלים, בעלי אוריינטציה דתית עמוקה, אך עם זאת בעלי רקע עסקי, ארגוני או מנהיגותי מסוג זה או אחר. אלו הקימו לצורך זאת את 'החברה לרכישת אדמות יריחו', ששנה לאחר

9. **החבצלת**, גיליון 5, י"ט בחשוון תרל"ב (3.11.1871).

10. על מניעיו הכלכליים של השלטון העותמאני במכירת קרקעות, ראה עוד: ר' יזרעאל, 'טיוטה של "קול-קורא" מאת יואל משה סלומון אל מנהיגי תנועת "חיבת ציון" ברוסיה', **קתדרה** 10, תשל"ט, עמ' 191, הערה 56.

11. **החבצלת**, גיליון 11, ז' בטבת תרל"ב (19.12.1871).

12. **החבצלת**, גיליון 19, ז' באדר תרל"ב (16.2.1872).

13. **החבצלת**, גיליון 25, כ"ו באדר תרל"ב (5.4.1872).

מכן נקראה בשם חברת 'פתח תקווה'¹⁴, וגייסו כספים מחדש, ובעיתונות המקומית עלה הנושא פעם נוספת לדיון ציבורי. במסגרת ניסיונות אלו הצליחו היזמים אפילו להגיע להסכמים עם המתחרים שניסו לקנות את הקרקע – הפטריארך הארמני ומוסא פאשה אל חוסייני – ולשכנעם שלא לקנות את הקרקע בסופו של דבר.

אולם עד מהרה הגיע גם סופה של פרשה שנייה זו, שנבע מטעותם של מנהלי החברה, כפי שמספר יהושע ילין בזיכרונותיו. אלו סירבו לרשום את חברתם ואת כספם על שם אזרח עותמאני, והתעקשו לרשום עצמם כרוכשים חרף היותם נתינים זרים מארצות אירופה.¹⁵ החלטה זו הייתה הרת גורל, שכן בשל זהותם הזרה של הרוכשים סירב הסולטאן לאשר את העסקה ורכש את הקרקעות עבור הממשלה.¹⁶ מקובל לחשוב כי אפיזודה זו, שהתרחשה במהלך שנות השבעים של המאה ה"ט, תמה עם כישלון הרכישה המקורי. ואולם, עיון בעיתונות התקופה מעלה תמונה מעט שונה.

בשנת 1882 דיווח עיתון **המגיד** על התארגנות להקמת "העיר החדשה הראשונה" ביריחו ואף ציין כי "נכונה הממשלה לתת להן את אחוזת יריחו העיר עם כל ככר הירדן והמישור, גם תעזור להן מכספה לבנין בתים, וכן נכונה לתת הרשות להחזיק להם אנשי חיל ובית משפט וכו'".¹⁷

אכן, באותה העת נסע הרב שמואל שולמן מצפת לקושטא, וקיבל פירמאן להקמת מושבה בת 500-2000 משפחות בכיכר הירדן, ואולם הפחה הירושלמי הצליח לסכל את המהלך פעם נוספת, בהמליצו לסולטאן להתנות את האישור בכך שהמתיישבים יהיו נתינים עותמאניים, ילידי הארץ, ומנוסים בעבודת אדמה מנעוריהם. כך ירד העניין פעם נוספת מעל הפרק, כששולמן, מצדו, מאשים את ראשי 'חיבת ציון' שלא הצליחו להתגבר על שטנת הפחה מירושלים.

גם בשנת 1896 המשיכה יריחו להעסיק את היישוב היהודי בארץ, והפעם הייתה זו 'חברת יישוב ארץ הקודש', שחכרה למעלה מאלף דונם מקרקעותיו של הסולטאן באזור¹⁸ ואף החלה בתכנון פעילותה. אולם, נראה כי הכישלונות שקדמו לניסיון זה

14. שטר התקשרות החברה נחתם ביום י"א באדר תרל"ו. שם החברה מבוסס על הפסוק בהושע ב', י"ז: "ונתתי לה את כרמיה משם ואת עמק עכור לפתח תקוה וענתה שמה כימי נעוריה וכיום עלתה מארץ מצרים".

15. "לא נאמין למסור כספנו על שם עותמני" (י' ילין, **זכרונות לבן ירושלים**, ירושלים תרפ"ד, עמ' 68).

16. על פרשה שנייה זו ראה גם את תיאורו של סלומון בטיטת מכתבו, מובא במאמרו של ר' יזרעאל (לעיל, הערה 10), עמ' 191-192, וכן בהערות 62-63, שבהן מעלה יזרעאל ספקות באשר לנסיבות סיומה של הפרשה וכישלונה.

17. **המגיד**, כ"ד באדר תרמ"ב (15.3.1882).

18. **החבצלת**, גיליון 32 (שנה 26), י' בסיוון תרנ"ו (22.5.1896). אזכור נוסף לכך הופיע גם בגיליון 33 (שנה 26), י"ז בסיוון תרנ"ו (29.5.1896).

גרמו לרתיעה ולחוסר ביטחון בקרב חלק מאנשי היישוב הישן בירושלים. כך כתב על כך אחד מעסקני היישוב, יצחק אייזיק בן טובים, שפקפק ביכולת החברה להצליח במקום זה, ממספר סיבות:

מחכירת קרקעות אצל יריחו אין דעתי נוחה כי זה לא לפי כחכם עוד לבד אשר הדבר לא יצליח מפני החום הרב בהקיץ שמה אשר האדמה כמו שרופה מאש ומחלות רבות שמה, בכלל אחשוב כי אין אתם רשאים להחל איזה פעולה ממשית עד היות בידכם סכום גדול... ואם חלילה לא יצליח מפעלכם הראשון תהיינה ידיכם ריקות ואסורות מעשות מאומה.¹⁹

אולם אזהרתו של בן טובים לא התקבלה, וסופה של פרשה זו הגיע כעבור כשנתיים, והיה ככל הנראה מר וטרגי: נחיל ארבה נחת על אדמות יריחו וחסל את כל יבוליה, היישוב היהודי הראשוני בירחו איבד את משענתו הכלכלית וכנראה נחלש משמעותית, ויותר אינו מוזכר עוד בעיתונות, שעד כה טרחה לדווח על אודותיו בפירוט רב.

איור מספר 1: יריחו כפי שצולמה בשנת 1890 על ידי הצלם הצרפתי בונפיס (מתוך אוסף התצלומים הלאומי, לשכת העיתונות הממשלתית).

19. החבצלת, גיליון 42 (שנה 26), כ"א באב תרנ"ו (31.7.1896).

אמנם, בשנת 1904 נעשה ניסיון מחודש לרכישת קרקעות ביריחו ובעבר הירדן, הפעם בידי היזמים ד"ר יצחק לוי, אהרון אייזנברג ומיכל לייב כץ, אך גם בפעם זו לא עלה הדבר יפה.

מלבד ניסיונות ממוסדים אלו להתיישבות ביריחו, יש לציין כי לאורך השנים הגיעו ליריחו גם בודדים ומשפחות שניסו להיאחז בה בסגנון פרטני יותר. כך למשל סיפר א"מ לונץ על חמש משפחות יהודיות המעבדות את אדמות הסולטאן ועל שני חנוונים יהודיים הגרים ביריחו בשנת 1899.²⁰

התיישבות יהודים בבית שאן

נקודה נוספת שבה התיישבו יהודים בפועל בבקעת הירדן בתקופה הנדונה הייתה העיר בית שאן, השוכנת בעמק הירדן התיכון, קילומטרים אחדים ממערב לאפיקו של הירדן ובסמוך למרגלות הרי הגלבוע.

בית שאן מוכרת וידועה כמרכז התיישבותי חשוב כבר מהעת העתיקה, החל מימי הממלכה המצרית העתיקה ועד לתקופה הצלבנית. רק עם הכיבוש הממלוכי ירד קרנה של בית שאן ("ביסאן", כפי שנקראה בערבית), והיא הפכה לעיירה קטנה וחסרת חשיבות. תהליך זה הלך וגבר במשך מאות השנים הבאות, עד לשלהי התקופה העותמאנית.²¹

על הקהילה היהודית שהתקיימה בעיר במאה ה"ד ידוע מעט, אך ידוע שזה היה המקום שבו בחר להתיישב רבי אשתורי הפרחי, מחבר הספר **כפתור ופרח**, למשך תקופה מסוימת.²² פרט לכך אין בידינו עדויות של ממש על התיישבות יהודית בבית שאן במאות השנים הבאות.

גם על ניסיונות ההתיישבות היהודית בבית שאן, בשלהי המאה ה"ט ובראשית המאה הכ', אין בידינו עדויות רבות כמו ביחס לניסיונות ההתיישבות ביריחו ואף לא אזכורים בעיתונות התקופה המקומית. המקורות היחידים הקיימים הנן פיסות מידע שרשמו חוקרים או תיירים שונים בני הזמן, ואנו ננסה לצרפן לכדי תמונה כוללת יותר.

20. א"מ לונץ, **לוח ארץ ישראל** ד, ירושלים תרנ"ט.

21. לקורותיה של בית שאן לאורך התקופות השונות ראה למשל: ג' פוקס, **יוון בארץ ישראל: בית שאן בתקופה ההלניסטית והרומית**, ירושלים תשמ"ג; ג' פרסטר וי' צפריר, 'מסקיתופוליס לביסאן: שינויים בתפיסות העיר של בית שאן בתקופה הביזנטית והערבית', **קתדרה** 64, תשנ"ב, עמ' 30-3.

22. אשתורי הפרחי, **כפתור ופרח**, בתוך: א"מ לונץ (עורך), **אוצר ספרות ארץ ישראל** א, ירושלים תרנ"ט, עמ' xxxii.

על פי העדויות שבתיאוריהם של הנוסעים והמבקרים במקום,²³ נראה כי בראשית המאה ה"ט בית שאן היה כפר קטן ודל משפחות, וכי במהלך המחצית הראשונה של המאה החל המקום להתפתח, עד הגיעו בשנות החמישים של המאה לכדי עיירה קטנה.²⁴ במחצית השנייה של המאה חלה כנראה ירידה מחודשת במספר התושבים, שהתאזנה שוב בשלהי המאה.²⁵ כך תיארו את בית שאן תיירים וחוקרים שונים במהלך המאה ה"ט: בשנת 1806 – "כפר עלוב ובו עשרים בתים";²⁶ בשנת 1812 – "80-70 בתים";²⁷ בשנת 1818 – "קן פושעים עם 200 תושבים".²⁸ תייר אנגלי שביקר במקום בשנת 1852 סיפר על 500 נפשות המתגוררות במקום, וב-1870 כתב ויקטור גרן על המקום כי "היום אין זה אלא כפר דל ובו לא יותר מ-300 נפש".²⁹

על הימצאותם של יהודים בבית שאן, 13 במספר, דווח לראשונה בשנת 1896 על ידי החוקר והסופר הירושלמי, אברהם משה לונץ.³⁰ במהלך ראשית המאה הכ' עלה, ככל הנראה, מספרם של היהודים בבית שאן, כחלק מצמיחתה הכללית המחודשת של העיר, והגיע בשנת 1932 למספר שיא של 94, כפי שמוזכר במפקד הבריטי. בשלב זה אף ידוע לנו על בית ספר עצמאי שהפעילה הקהילה היהודית.³¹

אין אנו יודעים רבות על טיבם של היחסים בין הקהילה היהודית לבין האוכלוסייה הערבית שהקיפה אותה, אולם ניתן להניח כי המאורעות שפקדו את יהודי ארץ ישראל בשנים תר"פ-תרפ"א החלו להעיב גם על חייהם של יהודי בית שאן, כפי שקרה בערים מעורבות אחרות.

עדות מעניינת להרעת היחסים בימים אלו, עולה בעקיפין מתוך תזכיר הדיונים שנערכו ביוני 1921 בין פנחס רוטנברג לאנשי הממשל הבריטי בארץ ישראל ובכללם

23. בעוד שהמקורות העיתונאיים על אודות בית שאן במאה ה"ט דלים למדי בהשוואה ליריחו, הרי שהיא נתברכה לעומת זאת בתיאורים רבים יחסית של נוסעים שונים. להרחבה בנושא זה ראה: נ' שור, 'בית-שאן בספרות הנוסעים של המאה ה"ט', **קתדרה** 59, תשנ"א, עמ' 171-180.

24. על התפתחותה הכללית של בית שאן וצמיחתה בשלהי התקופה העותמאנית ראה עוד: ר' מירזבן נון וג' ביגר, 'בית שאן המחודשת בסוף התקופה העותמאנית ובתקופת השלטון הבריטי', **אופקים בגיאוגרפיה** 63, תשס"ה, עמ' 127-132.

25. א"מ לונץ, למשל, ציין כ-500 תושבים בשנת 1891 (א"מ לונץ, **מורה דרך בארץ ישראל וסוריה**, ירושלים תרנ"א, עמ' 219 בהערה).

26. U.J. Seetzen, Reisebeschreibung, 1854 (שור, לעיל, הערה 23).

27. J.L. Burckhardt, Travels, 1822 (שור, לעיל, הערה 23).

28. R. Richardson, Travels, 1822 (שור, לעיל, הערה 23).

29. ו' גרן, **תיאור ארץ ישראל, השומרון** (4), ירושלים תשמ"ד, עמ' 198.

30. א"מ לונץ, **לוח ארץ ישראל**, כרך 2, ירושלים תרנ"ו, עמ' ל.

31. עובדה זו נובעת מן המידע המובא להלן, על פתיחתו מחדש של בית הספר בשנת 1937.

בין בית שאן ליריחו

הרברט סמואל, בקשר להקמת תחנת כוח על הירדן בסמוך לבית שאן, שם מצוינת התנגדותו של ראש עיריית בית שאן לאפשר התיישבות יהודית בעירו.³² בשנת תרפ"ט הותקפה הקהילה היהודית וברחה מן העיר, אך לאחר זמן קצר שבה אליה.³³

עדות נוספת למצוקתם הביטחונית של היהודים היא מכתבם של ראשי קהילת בית שאן לאנשי קק"ל מנובמבר 1933 שבו הם מבקשים מן המוסדות המיישבים להקים בסמוך לבית שאן נקודת התיישבות יהודית נוספת על מנת שלא יהיו מבודדים.³⁴

מצבה הכלכלי של הקהילה, כמו גם זה הביטחוני, התערער והגיע בשנת 1934 לכדי מצוקה ממשית, שחייבה את ראשי הקהילה היהודית למכור את נכסיה, ובכלל זה את מגרש בית הכנסת.³⁵

איור מספר 2: צילום אווירי של בית שאן שצולם בשנת 1939 על ידי זולטן קלוגר (מתוך אוסף התצלומים הלאומי, לשכת העיתונות הממשלתית).

32. מ' ארן, 'המשא-ומתן להשגת זיכיון לחברת-החשמל', **קתדרה** 26, תשמ"ג, עמ' 146, ובהערה 78.

33. ב' עמיקם, 'לתולדות ההתיישבות בעמק בית שאן', **אריאל** 55-56, תשמ"ח, עמ' 67.

34. מכתב ארגון תושבי בית-שאן למרכז החקלאי, 17.11.1933, ארכיון קק"ל 5, קופסה 817.

35. ארכיון ציוני מרכזי, תיק KKL5-6905, מסמכים מ-19.2.1934 ומ-19.4.1934.

אכן, זמן קצר לאחר מכן, בדומה למקומות יישוב יהודיים אחרים ששכנו בלב אזור ערבי, במהלך מאורעות 1936-1939 הותקפה הקהילה היהודית במקום בידי המון ערבי, ותוך זמן מועט נטשה את העיר.³⁶

המועד המדויק של סוף ההתיישבות היהודית בבית שאן לוט בערפל, שכן לאחר מנוסת היהודים ממנה ב־1936, מתוארת חזרתם של 30 משפחות יהודיות לעיר, שאף פתחו מחדש את בית הספר היהודי,³⁷ אם כי יש להניח שהייתה זו אפיזודה קצרה בלבד, שנעלמה עם המשכם של המאורעות.

את אזכוריה השונים של הקהילה היהודית הקטנה שהתקיימה בבית שאן ננסה לסכם ולנתח בעזרת הטבלה הבאה:

השנה	מספר היהודים המדווח	המוצא העדתי המתואר של בני הקהילה	תעסוקה, אופי כלכלי	מקור הדיווח
1891	0			לונץ, מורה דרך ³⁸
1896	13	ספרדים מצפת		לונץ, לוח ארץ ישראל ³⁹
1903	10 משפחות	ספרדים מטבריה ומצפת	סוחרים וחנוונים	וילנאי ⁴⁰
1913	25 משפחות			הפועל הצעיר ⁴¹
1922	41			מפקד בריטי ⁴²
1928	50	הרוב מארם נהריים, בודדים ממרוקו		מ"ד גאון ⁴³
1932	94			מפקד בריטי ⁴⁴
1944	0			מפקד בריטי ⁴⁵

36. לפרשה זו ראה: ז' וילנאי, ערך 'בית שאן', אריאל: אנציקלופדיה לידיעת ארץ ישראל, תל אביב תש"ל-תשל"ב, עמ' 829-830.

37. דין-וחשבון הלשכה המאוחדת של המוסדות היישוביים בארץ-ישראל, 1937, אצ"מ, S25/9848.

38. לעיל, הערה 25.

39. לעיל, הערה 30.

40. לעיל, הערה 36. לא מצוין מקור נוסף.

41. ביטאון הפועל הצעיר, תרע"ג, ה'ו (79).

42. על פי וילנאי (לעיל, הערה 36).

43. מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל א, ירושלים תרצ"ח, עמ' 237.

44. וילנאי (לעיל, הערה 36).

45. שם.

ניתוח ניסיונות ההתיישבות השונים: דיון ומסקנות

אנסה כעת לעמוד בקצרה על כמה מאפיינים בולטים בכל אותם ניסיונות ההתיישבות שנסקרו, להצביע על מרכיבים משמעותיים שהתקיימו בהם, ולהשוותם אלו לאלו, על אף השוני הרב שבין שני המקרים ושני מקומות היישוב.

בכלל הניסיונות להתיישבות באזור יריחו, הודגש וחזר על עצמו המרכיב החקלאי-כלכלי שבהתיישבות. גם התיאורים השונים על אודות העיר, שהיא בעלת תכונות סגוליות בולטות בקרקעותיה ובמקורות מימיה, משקפים את הלך הרוח של הכותבים, לפיו המקום שראוי להתחיל בו את תהליך ההתיישבות החקלאית-יצרנית הוא מקום בעל פוטנציאל משאבים עשיר, שאינו ממומש עדיין בידי אחרים. מאידך, הן העסקנים עצמם והן מרבית הקוראים, הכירו מן הסתם גם את מגבלותיו המשמעותיות של חבל ארץ זה: חום כבד במשך רוב ימות השנה, ריחוקו הגאוגרפי ממקומות יישוב סמוכים וסכנת נוודי המדבר והשוודדים המאיימת על יושביו בשל כך. עם זאת, מלבד אזכורים בודדים בעיתונות התקופה,⁴⁶ אין אנו יודעים על התנגדויות משמעותיות שבאו על רקע מגבלות אלו.

בחינת נתוניה של ההתיישבות האפשרית בבית שאן, בהיבט זה לפחות, מגלה פוטנציאל הדומה דמיון רב לנעשה ביריחו: במקום יישוב ערבי קיים, אך כזה שאינו מפותח לכדי עיר של ממש, באזור בעל יתרונות משאביים דומים לאלו של יריחו: מקורות מים איתנים, שטחי קרקע נרחבים ופוריים ואקלים חם התורם לגידולי חקלאות מסוימים. אולם, הדמיון הנו גם בבעיות השונות במקום: ריחוק ממקומות יישוב סמוכים, בעיות ביטחוניות ואקלים קשה למחיה ולמגורים.

אולם, בניגוד לדמיון הרב בתנאי הפתיחה והשטח של שני היישובים, הרי שבחינת מאפיינים נוספים מעלה הבדלים עמוקים באופי ההתיישבות המתוכננת והמעשית בהם.

כך למשל, מאפיין בולט במיוחד כמעט בכל פרשיות ההתיישבות ביריחו הוא האופי הארגוני והממוסד של המהלכים: זאת, החל מהניסיונות לקבל אישורים או פירמאנים מן השלטונות, דרך המאמץ לגייס סכומים גדולים באמצעות הקמת 'חברות' או התאגדויות שונות, וכלה בפרסום בעיתונות שנועד לגייס כספים אך כמובן גם לעשות נפשות למהלך במובן רחב יותר. לעומת זאת, סיפורה של בית שאן שונה בתכלית מן הבחינה הזאת: אין אנו יודעים על כל התארגנות ממוסדת בהקשר אליה, לא על ניסיונות לגיוס רחב של כספים ואף לא על פנייה לעיתונות על מנת לפרסם ולשווק את המהלך ולהפיצו.⁴⁷ במובן זה, אגב, דומה בית שאן להתיישבות יהודית מועטה שהתרחשה בתקופה המקבילה במספר ערים ערביות נוספות (לוד,

46. כגון התנגדותו של אייזיק בן טובים, המוזכרת לעיל.

47. לשם השוואה, יריחו נזכרת בעיתונות התקופה 26 פעמים בהקשר התיישבותי, ואילו בית שאן לא נזכרת אף לא פעם אחת בהקשר זה.

רמלה, ג'נין, באר שבע), שאף עליהן קיימים יחסית מעט דיווחים, ושאוּפִי ההתיישבות בהן היה פרטני ולא ממוסד, לפחות במרבית המקרים.⁴⁸

פרופיל מאפייני התושבים היהודים בבית שאן שונה אף הוא מזה של יריחו. שלושת המקורות המפרטים את זהותם של היהודים בעיר – לונץ, וילנאי וגאון – מציינים יהודים מעדות המזרח, ממקומות מוצא שונים, ואינם מזכירים אשכנזים כלל. לעומת זאת, אם נתחקה אחר מוצאם העדתי של הפעילים השונים בנושא יריחו נראה כי רובם המכריע היו אשכנזים: גוטליב, ניסן ב"ק, הרב מאיר אוירבעך, גוטמן, גרינגרט, סולומון, סלנט, ילין, שולמן, אייזנברג וכך.

ההתיישבות בבית שאן, אם כן, הייתה ככל הנראה נחלת משפחות בודדות או קבוצות קטנות מעדות המזרח, שהגיעו לעיר במטרה לפתח בה עסקי מסחר ולהתיישב בה באופן פרטני. העיר הקיימת במקום סיפקה להן נוחות תשתיתית, ויתרונותיה היוו עבורן הזדמנות כלכלית. עובדת היותן בני עדות המזרח סייעה להן, יש להניח, בהתנהלות עם שכניהם הערביים, שעמם עמדו בקשרי מסחר ומלאכה. מכיוון שלא היה מדובר במהלך ממוסד אלא מהלך פרטני-ספונטני, אין אנו מוצאים לו הדים דרמטיים בעיתונות או בספרות התקופה. סגנון התיישבות זה מוכר לנו גם מערים ערביות אחרות, שאלהן הגיעו משפחות או יחידים בניסיון לפתח עסק או משק פרטי ללא יצירת קהילה משמעותית עם מוסדות מרכזיים שמגבים אותה.

לעומת זאת, הניסיונות להתיישבות ביריחו היו ברובם – גם אם לא כולם – בעלי אופי ציבורי-מוסדי, כאשר הרקע היה אידאולוגי-דתי מובהק, או אידאולוגי-ציוני במקרה האחרון, בניסיון רכישת הקרקעות בידי אייזנברג, לוי וכך. כך כתב לימים יהושע ילין, מן הפעילים המרכזיים של ניסיון הרכישה בשנת 1872, בתארו את הרקע האידאולוגי ואת החשיבה הפרקטית והכלכלית המעמיקה שעמדה בבסיס הפעילות ביריחו:

השקפתנו ומטרתנו בקנייתנו זו היתה רחבה מאוד. לא רק לרכוש לנו אלו הארבעת אלפים דונמים היתה מטרתנו, אנחנו קוונו לרכוש לנו ע"י קנייתנו זאת במשך הזמן את רבבות אלפי הדונמים החרבים והשוממים שעל גבולנו עד הירדן, שעל פי החוק יכולנו לזכות בהם חינם, אם נהפכם מאדמת בור לאדמה מעובדה... וזה חשבנו לעשות על ידי זה שנמשוך אלינו עשירים גדולים בעלי הון באירופה שישתתפו איתנו בסכומים עצומים לקנות בהם מכונות גדולות להעמידן על הירדן לשאוב מימיו, למען השקות בהם את כל, או רוב האדמה השוממה הסמוכה לגבולנו עד שפת הירדן. ואחרי שהאדמה בעצמה היא דשנה ופורייה מאוד ורק דורשת מים להשקותה, חשבנו

48. לסקירה מסוימת על הנעשה בחלק מן הערים הערביות בהקשר זה ראה למשל: מ' אלקיים, **40 שנות יישוב יהודי בעזה: באר שבע והקמת חוות רוחמה**, נצרים תשנ"ה, בייחוד עמ' 27-36; לסקירה על ההתיישבות היהודית בג'נין ראה: א' אורבך ואחרים, **עין גנים: ההיסטוריה היהודית בג'נין**, ירושלים תשס"ה. על באר שבע ראה: א' גל-פאר, 'הנוכחות היהודית בבאר שבע 1900-1948', בתוך: מ' נאור (עורך), **יישוב הנגב 1900-1960**, ירושלים 1985, עמ' 30-48.

שבמקום להשתמש בה לתבואה, אשר עבודתה מרובה וקשה והכנסתה מועטה, נשתמש בה לנטיעת גנים ופרדסים, אשר אפילו חמישים דונם יספיקו לפרנס משפחה גדולה ברווח, כי יתר שאת לאדמת יריחו על כל האדמות שבארצנו בכמות פירותיה ובגדלם וטיבם. וכך חשבנו שבמשך הזמן היו מוצאות להן אלפי משפחות פרנסה ברווח. ומלבד כל זה עוד חקרנו ומצאנו שכל האדמה אשר על שפת הירדן ושפת ים המלח מכילה בקרבה כמות מרובה מאוד של גפרית, וגם מהעסק הזה היו יכולות להתפרנס עוד משפחות רבות.⁴⁹

ניתן לסכם ולומר, כי בקעת הירדן על שתי בקעותיה הפוריות – יריחו בדרום ובית שאן בצפון – משקפת ומייצגת את הפער הגדול שבין שני סגנונות ההתיישבות השונים הללו, שהחלו מתפתחים בארץ ישראל באותה העת בקרב היישוב היהודי: מחד התיישבות ממוסדת, אידאולוגית ורחבת היקף, ומאידך התיישבות פרטנית, פרקטית וללא משענת אידאולוגית או מוסדית כזו או אחרת. עם זאת, על רקע כישלון ניסיונות ההתיישבות החוזרים ביריחו, ניתן לומר שגם בהם הורגש – לאורך זמן – חסרונם של גב ארגוני גדול ומנוסה יותר מאלו שהוקמו דה־פקטו לצורך העניין. לו היה מתגייס להתיישבות ביריחו גוף בקנה מידה גדול יותר, יש להניח שגם התוצאות היו שונות ומוצלחות בהרבה.

49. י' ילין (לעיל, הערה 15).